

UOT 339.9

Jalə Nizami qızı MURADOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin
"Sənaye iqtisadiyyatı və menecment" kafedrasının dissertantı

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ DÜNYA NEFT EMALI SƏNAYESİNDƏ KONSOLİDASIYANIN MÜHÜM ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Son illər qlobal energetika şirkətlərinin reytinglərində milli neft şirkətləri MNS-lərin mövqeləri ciddi surətdə möhkəmlənmişdir. Məsələn, bir neçə mühüm göstəricini (neft və qaz ehtiyatlarının çıxarılması, karbohidrogenlər və qaz ehtiyatları, neft emalı üzrə satışın və güclərin həcmi) birləşdirən PIW inteqral göstəricisi üzrə reytingdə birinci iyirmiliyə daxil olan 13 şirkət inkişaf etməkdə olan ölkələrdəndir.

Açar sözlər: energetika, neft ehtiyatı, karbohidrogen.

Giriş

Hazırkı mərhələdə dünya iqtisadiyyatı kifayət qədər sürətli inkişaf edir, yeni sənaye sahələri inkişaf edir, insan həyatını sadələşdirən texnologiya yaranır. Qloballaşma və regionallaşma proseslərinin iqtisadi inkişafın davamlılığına təsiri bir çox aparıcı alimlərin mütəmadi araşdırma predmetinə çevrilmişdir.

Qlobal iqtisadiyyatdakı dəyişikliklər, ilk növbədə enerji, neft-qaz sektorunda baş verən bütün xəbərlər ön plana çıxdı, xüsusilə dünya iqtisadiyyatında vəziyyətin çox qarışıq olduğu bir dövrdə bu xəbərlər enerji sahəsini daim diqqətdə saxlamağı tələb etmişdir. Bu vəziyyətin başlıca səbəbi, gözlənilməz olaraq neft qiymətlərinin aşağı düşməsi, milli valyutaların məzənnəsinin düşməsi, neft ticarəti ilə bağlı ölkələrin iqtisadiyyatında böhranın olması idi.

Son illər neftin "dünya valyutası" mövqeyinə gəldiyi deyilə bilər, çünki bir çox iqtisadiyyatların, xüsusilə ölkəmizin və bir sıra MDB ölkələrinin sabitliyi əsasən ondan asılıdır. Son dövrlər müşahidə etdiyimiz neft bazarının yüksək dəyişkənliyini nəzərə alsaq, bu xammalı valyuta ilə müqayisə etmək olar. Tələbin davamlı olaraq dəyişməsi ilə qiymət dəyişikliyi arasında sürətli dinamika mövcuddur. Bir tərəfdən bu dəyişkənlik iqtisadiyyata, istər ixracatçı ölkələrə, istər neft idxal edən ölkələrin iqtisadiyyatına və digər tərəfdən də dünya maliyyə sisteminə və neft-qaz sektoruna təsir göstərir.

Son vaxtlar neft bazarının inkişaf dinamikasını nəzərə almaq maraqlıdır. Neft qiyməti dünya iqtisadiyyatının mühüm göstəricisinə çevrilmişdir. Əgər neft qiymətləri kifayət qədər yüksəkdirsə və sabitdirsə bu halda neft bazarına yatırımlar daim artır. Bu baxımdan, belə investisiyaların həcmi əmtəə və xammal bazarının maliyyə bazarının seqmentinə çevrilməsinə kömək edən əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olur. Son 1 ildə neft bazarına olan təzyiq çoxaldı, belə ki, neft tələbatı və tədarükü arasında tarazlıq pozulmuşdur. Təchizat bir çox cəhətdən tələbi aşmış və bu da qiymətlərin kəskin azalmasına gətirib çıxardı. Bu vəziyyət yeni oyunçuların neft bazarına daxil olması ilə əlaqədar meydana gəldi. Ən böyük istehsalçılar arasında neft istehlakçıları üçün rəqabət mübarizəsi meydana çıxmışdır. Dolların məzənnəsinə həssas olan ölkələrin iqtisadiyyatlarında əhəmiyyətli dərəcədə mənfi tendensiyalar müşahidə edilmişdir.

Dünya neft bazarında BNS və MNS-lərin rolu

Neft bazarında vəziyyət həmişə OPEK ölkələri tərəfindən tənzimlənir və bu da neftin sabit qiymətlərini təmin edər və neft bazarında dəyişiklikləri həyata keçirməyi təmin edə bilər. Bu gün beynəlxalq neft bazarının müştəri tələbatından çox asılı olduğunu və OPEK-in formalaşmasından sonra əhəmiyyətli dərəcədə neft bazarında aktivliyi müşahidə etmək mümkündür.

Eyni zamanda emal edilmiş neft məhsullarına da bazarda davamlı artım vardır. Bu, neft emalı məhsullarının daha çox ehtiyatda saxlanılmasına səbəb olur. Ötən ilin avqust ayında Səudiyyə

Ərəbistanı bazara xam neftdən çox neft emalı məhsulları təklif etdi. Öz növbəsində, ABŞ da gündə 2 milyon barel təşkil edən 30 emal məhsullarının bazara ixracını artırmışdır. ABŞ şirkətləri tərəfindən şist neftinin istehsalı bu gün təxminən 9 milyon barel təşkil edir.

2015-ci ildən Səudiyyə Ərəbistanı başda olmaqla OPEK ölkələri, istehsal səviyyəsini eyni səviyyədə dondurmağa qərar verdilər və bu proses bazarda neftin çox olması ilə qiymətlərin müstəqil olaraq müəyyən edilməsinə imkan verdi. OPEK digər ölkələrdə istehsal səviyyəsini azalacağını gözləsə də, eləcə də ABŞ-da neft hasilatının azalmasına baxmayaraq, neftin istehsal həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azalmamışdır. Amerika ərazisində, neft hasilatında çox sayda şirkət vardır ki, onlar da müxtəlif sahələrdə ixtisaslaşmışlar. Buna görə neft qiymətlərinin düşməsi bütün Amerika şirkətləri üçün əsas göstəricidir, çünki bütün şirkətlər müxtəlif şərəitdə müəyyən gəlir gətirirlər. Amerika şist neft şirkətləri neft qiymətlərinin düşməsi səbəbindən çox qarışıq bir vəziyyətə düşmüşlər. Hazırda Səudiyyə Ərəbistanı və Rusiya neft istehsalında liderlər kimi dünya neft istehsalının təxminən 83,5% -ni təmin edir. Bu sənayenin aparıcı mütəxəssisləri hesab edirlər ki, Səudiyyə Ərəbistanı kimi bir ölkə hasil olunan xammal miqdarını azaltmaq və neft bazarında payını itirməyi planlaşdırmır [5, s. 30].

Ekspertlər hesab edirlər ki, neft ixrac edən ölkələr aşağı qiymətlərlə uzun müddət yüksək istehsal səviyyəsini saxlaya bilməyəcəklər. Çin və neft alıcısı olan ölkələrdən olan tələbat azaldığından dünya bazarında istehsal edilən neftin həcmi çox olmuşdur. Çinin iqtisadi artım və tələbatının azalması neft qiymətlərinə təsir göstərdiyini ortaya çıxardı.

Hazırda BNS və MNS qarşılıqlı fəaliyyətləri və gələcək inkişaflarına dair son dərəcə dəqiq məqsədlər qoyur. Buna misal kimi Statoil şirkətinin təcrübəsini göstərmək olar ki, burada geoloji kəşfiyyat (yüksək debiteli quyuların qazılması və iri yataqların axtarışı) və aktivlər alqısı strategiyası (qeyri-ənənəvi ehtiyatlar) həyata keçirilir. Şirkət tərəfindən həmçinin, neft məhsullarının pərakəndə ticarətindən imtina qərarı qəbul edilmişdir ki, bu da bir daha sübut edir ki, şirkət dəyər yaradılması zəncirinin restrukturizasiyasını həyata keçirməyi nəzərdə tutur.

Ekspertlərin fikrincə, bu sahədə yeni model daha dəqiq təzahür etməyə başlayır. Onun əsasında hər hansı istiqamətlərin birində ixtisaslaşma durur (və ya kəşfiyyat və ya hasilat, və ya nəql və saxlanma, və ya emal və satış). Bir çox MNS-lər emal və pərakəndə satış seqmentinə müştəri bazasının genişləndirilməsi və bütövlükdə bazarın inkişaf vektoruna təsir imkanı əldə etmək üçün gəlirlər. MNS-lərin öz bizneslərini genişləndirmək üçün müxtəlif motivləri vardır, öz strategiyalarında isə diqqəti emala və satışa cəmləşdirə bilirlər. Bəzi iri BNS-lər isə əksinə, bu seqmentdə fəaliyyət göstərməkdən imtina edirlər və bu, aktivlərin satışı yolu ilə baş verir. Bütövlükdə, bu sahədə rəqabətin kəskinləşməsinə və BNS və MNS-lər üçün həm hasilat, həm də emal və satış seqmentlərində şərəit mürəkkəbləşməsinə qeyd etmək olar.

Dünya neft bazarında liderlik uğrunda mübarizə aparən neft-qaz şirkətlərinin beynəlxalq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində ən mühüm prinsiplərdən biri coğrafi diversifikasiya strategiyasının inkişaf etdirilməsidir. Beynəlxalq neft biznesinin inkişaf təkamülü onu sübut edir ki, bütün inkişaf mərhələlərində neft şirkətlərinin mühüm vəzifələri yeni yataqların mənimsənilməsi, təsir sahələrinin genişləndirilməsi, likvid ehtiyatların artırılması olmuşdur. Başqa sözlə, coğrafi diversifikasiya iri neft-qaz korporasiyasının yaradılması mərhələsində çox önəmlidir, emal, nəql üzrə güclər isə korporasiyanın biznesinin əsas növü neft çıxarılması ilə paralel təzahür edir və inkişafın müəyyən mərhələsində əsas olmaqdan baza olmağa keçir və korporasiya artıq mənfəət və rentabelliyyə fəaliyyətinin başqa sahələrində nail olur.

Nəticədə neft-qaz TMK-larının strategiyalarının 100 illik təkamül dövründən sonra şirkətlərin investisiya strategiyaları mürəkkəbləşmiş, eyni zamanda idarəetmə formaları, təşkilati strukturları da dəyişmişdir. Bu təkamülün gedişində neft-qaz korporasiyalarının diversifikasiya strategiyası da modifikasiya olmuşdur. TMK-ların çoxu öz ölkələrində neft və qazın çıxarılması və müasir emalında liderlik əldə etməyi qarşılıqlı məqsəd qoymuşlar. Bu strategiya British Petroleum, Conoco Phillips, Exxon Mobil, Royal Dutch Shell, Total və digər nəhəng TMK-lar tərəfindən elan edilmişdir [2, s. 73].

TMK-ların strategiyalarında coğrafi diversifikasiya eyni zamanda xeyli dəyişmişdir: iri neft-qaz TMK-ları karbohidrogenlərin hasilat və emalı da daxil olmaqla bütün texnoloji zənciri (downstream və upstream) əhatə edən şirkətlərə çevrilmiş, həmçinin, həm ənənəvi, həm də Afrikada, Asiyada, Latin Amerikasında, Şimali Avropada və MDB-də yeni yataqların işlənməsinə investisiyaları artırmağa başlamışlar. Bu zaman şirkətlərin inkişaf etməkdə olan ölkələrin hasilat sektorunda iştirakını artırmasını sırf baza ölkələrin milli bazarlarının enerji daşıyıcıları ilə təmin etməklə deyil (inkişaf etmiş ölkələr üçün bu vəzifə hazırda həll olunub), öz neft emalı güclərinin ucuz xammalla təmin etmək cəhdi və nəticədə öz fəaliyyətinin mənfəətliyini yüksəltməklə izah etmək olar. Ona görə də, neft-qaz korporasiyalarının fəaliyyətində neft çıxarılmasından neft məhsulları istehsalına keçidi, sonra isə qaz və neft emalına, daha sonra neft-kimya məhsullarının istehsalına keçidi qeyd etmək zəruridir.

Bu dəyişikliklər şirkət üçün istehsal və satış sahəsində yeni olan məhsul növlərinin formalaşması sisteminin zəruriliyini gündəmə gətirmişdir. Neft-qaz korporasiyalarının təkamülü müasir mərhələdə dünya enerji məkanında köklü, indiyə qədər görünməmiş dəyişikliklər kontekstində baş verir. Onların arasında ən önəmlisi neft-qaz korporasiyalarının dünya yanacaq energetika kompleksinin (YEK) qlobal idarə edilməsi səviyyəsinə çıxmaqdır. Bununla əlaqədar olaraq çox vaxt iri TMK-lar özlərini sadəcə neft-qaz deyil, həm də enerji şirkətləri kimi göstərirlər [6].

MNS-lərin dünya bazarında mövqeyi nəinki onların kommersiya vəzifələrinin gerçəkləşməsi nəticələri, həm də baza ölkənin iqtisadi siyasəti ilə müəyyən edilir: MNS-lər qarşıya qoyduqları vəzifələrinə nail olmaqla yanaşı, çox vaxt müvafiq ölkələrin dövlət siyasətinin yeridilməsinin əsas alətinə çevrilirlər. Son vaxtlar MNS tərəfindən xarici bazarlarda tədarük və hasilatın artırılması məqsədilə əlavə aktiv və ehtiyatlar əldə edilməsi imkanlarının axtarışında fəallıq özünü göstərir.

MNS-lərin bağladıqları sazişlərin əksəriyyəti xarici bazarlarda (MNS-lərin iştirakı ilə sazişlərin üçdə bir hissəsi) investisiyalardır. Son vaxtlar həmçinin yeni neft emalı güclərinin tikintisində də MNS-lər fəallıq göstərirlər. Onlar indi xammal inkişaf etmiş ölkələrə göndərməkdənsə, özləri emal etməyə cəhd göstərirlər (bu istiqamətdə Çin böyük fəallıq nümayiş etdirir). Zənnimizcə, MNS-lər inkişaf etmiş ölkələrin BNS-ləri üçün daha layiqli rəqibə çevrilirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə sübut olunmuş neft ehtiyatlarının azalması və BNS-lərin OPEK ölkələri bazarlarına girişinin çətinləşməsi BNS-lər üçün beynəlxalq sahibkarlıq mühitinin konfigurasiyasını dəyişir [3, s. 6].

BNS üçün perspektiv istiqamət bərpa olunan enerjinin inkişafıdır, baxmayaraq ki, biz onun fəal inkişafına kifayət qədər ehtiyatla yanaşıyıq, bu da nüfuzlu sahəvi təşkilatların proqnozları ilə təsdiq olunur. Beləliklə, müasir şərəitdə dünya enerji daşıyıcıları bazarında MNK-ların mövqelərinin güclənməsi müşahidə olunur, lakin onların aydın görünən "hasilat" ixtisaslaşması göz qabağındadır: onlar böyük neft və qaz resurslarına nəzarət edir, ancaq hələ dünya neft emalı sektorunda xüsusi fəallıq da göstərmirlər.

BNS-lər öz lider mövqelərini itirmirlər ki, bu da onların downstream (üzü aşağı) sektorunda xüsusi üstünlükləri ilə bağlıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin BNS-ləri üçün beynəlmilləşmə prosesinin başa çatdığı fikrinə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Onların beynəlmilləşməsinin müəyyən edici amilləri, ekspertlərin qeyd etdikləri kimi, yeni, sürətlə inkişaf edən bazarlara çıxış imkanı əldə etməyə; neft məhsulları istehsalının diversifikasiyasına; neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə bağlı risklərin azalmasına; əlavə mənfəət almaq üçün satış zəncirinin inteqrasiyasına xidmət etməkdə davam edir.

Xarici iri neft-qaz şirkətlərinin mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların seqmentləri arasında effektiv müstəqil bazarlar fəaliyyət göstərir və bu bazarlar emal, hasilat və satış arasında "təbəqələr" formalaşdırır. Məsələn, buna görə də, BP şirkətində neft emalının həcmi hasilatın həcmindən asılı deyil, pərakəndə şəbəkə vasitəsilə satış isə emalla bağlı deyil: marketing xidməti şirkətin hasilatından 40% artıq satış həyata keçirir.

Misal üçün, Rusiyada belə "təbəqələr" olmadığından, aşağıdakı situasiya yer alır: çıxarılan 100% neftin 70%-i öz neft emalı zavodlarında emal olunur, 30%-i isə satılır və ya emal olunmuş

neftin 70%-dən 50%-i öz yanacaq doldurma stansiyalarında satılır və 30%-i iri və xırda topdan-satışa gedir [4, s.23].

Amerikanın “Exxon Mobil” şirkəti Norveçin “Var Enerji AS” neft-qaz şirkətində ona məxsus aktivləri İtaliyanın “Eni” şirkətinə 4,5 milyard dollara satmağa razılışmış.

“Exxon Mobil” şirkətinin saytında xəbər verilir ki, Amerika şirkəti adətən mühüm mövqelərə malik olduğu Norveçdə enerji daşıyıcıları hasilatını dayandırmayı qərara alıb.

“Var Enerji AS” Norveçin kontinental şelfində enerji resurslarının kəşfiyyatı və hasilatı ilə məşğul olan ən iri müstəqil şirkətdir. Onun satılması ilə bağlı sövdələşmə “Exxon Mobil” şirkətinin strateji planlarının tərkib hissəsidir. “Exxon Mobil” strateji əhəmiyyət kəsb etməyən 15 milyard dollar dəyərinə 2021-ci ilə qədər satılmasını və yenidən sərmayə qoyulmasını planlaşdırır.

Gözlənilməsinə görə, bu sövdənin icrası standart prosedurlara, o cümlədən nizamlayıcı orqanların icazəsi ilə bağlı adi proseduralara riayət edilməklə 2019-cu ilin dördüncü rübündə başa çatdırılacaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika nəhəngi öz aktivlərini satmaqla əsasən Norveçin “Equinor” enerji şirkəti tərəfindən istismar edilən 20-dən çox yataqda öz payını itirir.

Norveç bazarında 100 ildən artıq müddətdə təmsil olunan “Exxon Mobil” şirkətinin iri səhm paketinin satılması ona sanballı maliyyə resursları gətirdiyinə baxmayaraq, şirkətin bu bazardan getməsi birjaların açılışı anında ona məxsus qiymətli kağızların dəyərinin azalması ilə nəticələnib.

Bu da öz növbəsində neft və qaz hasilatı və satışı sisteminin inkişaf etmiş olduğu Norveç üçün kapital axınına səbəb olur. Bu vəziyyət neft-qaz sahəsinə investisiyalara da təsir göstərir. Bu il Norveçdə işləyən neft və qaz şirkətləri 2019-cu ildə bu sahəyə investisiyalarla bağlı proqnozlarını azaldandan sonra Norveç Statistika Agentliyi 2020-ci ildə bu sahəyə investisiya proqnozlarının azaldığını elan edib.

Norveçin neft-qaz sənayesinə maraq xeyli azalıb. Buna görə də Norveçin “Okea” neft şirkətinin icraçı direktoru Erik Xauqane jurnalistlərə müsahibəsində bildirib ki, onun fikrincə, 10 ildən sonra Norveçin “Equinor” şirkəti müstəsna olmaqla bütün iri neft şirkətləri bu ölkəyə məxsus kontinental şelfi tərk edəcəklər.

Xatırladaq ki, Amerikanın “Chevron” şirkəti keçən il Norveçin ofşor lisenziyasında sonuncu payını sataraq Norveçi tərk edib [7].

Rusiyanın ən böyük neft şirkəti Rosneft-in xalis mənfəəti 2018-ci illə müqayisədə 2019-da 29% artaraq 708 milyard rubla (11,1 milyard dollar) yüksəlib.

Ötən il isə şirkətin gəlirləri 5,3% artımla 8,67 trilyon rubl (təxminən 136 milyard dollar) təşkil edib.

Rosneft-in neft istehsalı həcmi Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatı (OPEC) ilə davam edən razılaşmaya görə keçən il dəyişməyərək gündəlik 4,67 milyon barel təşkil edib, təbii qaz istehsalı 0,5% azalaraq təxminən 67 milyard kub metrə geriləyib.

2018-ci ildə Rosneftin xalis mənfəəti 150% artaraq 549 milyard rubl təşkil etmişdi.

Dünyanın ən böyük neft şirkətləri arasında yer alan Rosneft, qlobal neft istehsalının təxminən 5%-ini reallaşdırır.

Lakin, buradan belə bir nəticə çıxarmaq da düzgün deyil ki, qlobal neft emalı aşağı düşməyə meyillidir. Məsələn, ÇXR-də yaxın illərdə ildə bir iri beynəlxalq miqyaslı zavod tələb olunacaq ki, bu da iri beynəlxalq neft-qaz şirkətlərinin investisiya və təşkilatı prioritetlərinin mümkün bölgüsünə dəlalət edir. Beləliklə, ənənəvi bazarlarda neft emalının aşağı düşən marjası və neft məhsullarının pərakəndə ticarətinin aşağı marjası ilə şərtlənən investisiya mühiti vardır və bunu heç də cəlbədiçi investisiya iqlimi kiymi xarakterizə etmək olmaz. Ona görə də, neft emalı sahəsində neft-qaz şirkətləri üçün mühüm prioritetlər – mövcud aktiv bazasının optimallaşdırılmasına, emalın dərinliyinin artırılmasına yönəldilmiş ikinci strateji istiqamət yolunda intensiv inkişafdır. Bu zaman neft emalı sənayesində beynəlxalq investisiyaların Hindistana və Çinə yerdəyişməsinə nəzərə almaq lazımdır. Lakin iri neft-qaz şirkətlərinin dəyər zəncirinin bütün mərhələlərində artıq

bir neçə ildir ki, öz aktuallığını itirir, belə ki, məsələn, Avropa şirkətlərinin bütöv bir qrupu mövcuddur ki, bunlar müstəsna olaraq emal ilə (MOL, OMV, Petroplus) məşğuldurlar, ona görə də hesab edilir ki, iri energetika korporasiyaları effektivlik aşağı düşsə, öz aktivlərini bu şirkətlərə sata bilər, çünki onlar bu neft emalı zavodlarını daha effektiv, yəni daha az vəsait sərf etməklə idarə edə bilirlər [15].

İnkişafın ekoloji aspektləri dünya iqtisadiyyatının inkişaf prioritetlərində və beynəlxalq neft şirkətlərinin korporativ strategiyalarında daha çox yer almağa başlayır, belə ki, qlobal ekoloji problemin son onilliklər ərzində kəskinləşməsi kifayət qədər intensiv baş vermişdir.

Bu gün beynəlxalq təşkilatların diqqətini təbii mühafizə ilə bağlı tədbirlərin effektivliyinin artırılmasına yönəlmək lazımdır, bu da xüsusilə inkişaf etmiş ölkələr və regional inteqrasiya birliklərinindir ki, burada ekoloji dəyərlər daha aktiv və daha uğurla sosial-iqtisadi inkişaf strategiyalarına, korporativ strategiyalara inteqrasiya edirlər, ona görə də bu qabaqçıl ölkələrdə ekoloji təhlükəsizliyin təminatı problemləri kifayət qədər uğurla həll olunur.

Təbii mühafizə siyasəti yeridilərkən bir çox dövlətlər tərəfindən həm iqtisadi, həm də inzibati (qanunvericilik) tədbirlərdən ibarət geniş alətlər spektri tətbiq olunur. Ona görə də, ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə beynəlxalq təcrübənin tətbiq edilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq dünya neft emalı və bütövlükdə neft sənayesi seqmenti müəssisələri üçün müasir şəraitdə birinci dərəcəli vəzifə ekoloji təhlükəsizlik sahəsində innovasiyaların tətbiqi, eləcə də enerji qorunması proqramlarının inkişafı və gerçəkləşdirilməsi, enerji effektivliyinin artırılması, aztullantılı və tullantısız və resursqoruyucu texnologiyalardan istifadə edilməsidir. Elmi ədəbiyyatda ekoloji təhlükəsizlik dedikdə, müəssisələr və dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər vasitəsilə nail olunan ekoloji təhlükələrdən müdafiə vəziyyəti başa düşülür ki, bu proses ətraf mühitə insan fəaliyyəti nəticəsində neqativ təsirin azaldılmasına, insanların sağlamlıqlarının dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinə yönəldilmiş təbii cəmiyyətin yerli, regional və qlobal miqyaslarda qarşılıqlı əlaqəsində özünü göstərir.

Müxtəlif ekosistemlər üçün müxtəlif iqtisadi göstəricilərin araşdırılması nəticəsində (məsələn, əhalinin sıxlığı göstəricisi, onun artım sürəti, adambaşına ÜDM, ilk məhsulun həcmi, antropogen landşaftların xüsusi çəkisi, həmçinin, insan potensialının inkişaf indeksi) dünyada ekoloji cəhətdən zəif və təhlükəli regionlar ayrılır və onların arasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ekosistemlərin deqradasiyası dünya iqtisadiyyatının əsas fondlarına ziyan və itki deməkdir və ekoloji təhlükəsizliyin mahiyyətini təşkil edir.

Nəticə

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə belə bir fakt qəbul edilmişdir ki, tarazlı, ekoloji cəhətdən istiqamət almış sosial-iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması dayanıqlı inkişafa keçid strategiyasının əsas tərkib hissəsi və mühüm şərtidir. İqtisadi inkişafın bu modelinin gerçəkləşməsinin əsas amilləri aşağıdakılar olmuşdur: ətraf mühitin deqradasiyasının artan səviyyəsi; əhalinin təbii mühafizə problemlərindən narahatlılığı; yanacaq-energetika resurslarından asılılıq və bununla əlaqədar olaraq onlardan istifadənin effektivliyinin artırılmasına cəhdlər; dinamik enerji istehlakı nəticəsində istixana qazlarının tullantılarının artması.

Eyni zamanda qabaqçıl ölkələrin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə səyləri də mühüm amillərdən biridir ki, bu da alternativ enerji mənbələrindən istifadənin artmasına və yeni, ekoloji təmiz texnologiyalar bazarlarının artmasına səbəb olur. Burada mühüm səbəblərdən biri də dövlətlərin və korporasiyaların bu bazarların genişlənməsində əldə edəcəkləri qazanc arzusudur. Ona görə də, qeyd etmək olar ki, ətraf mühitin mühafizəsi problemləri enerji problemləri ilə sıx bağlıdır və çox vaxt məhz ekoloji amil enerji problemləri üzrə əsas qərarların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlət siyasətinin aparılması artıq öz müsbət nəticələrini vermişdir: bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə çirkləndirici maddələrin tullantıları xeyli azalmışdır; su resurslarının keyfiyyəti yaxşılaşmışdır. Bununla belə, son onilliklərdə inkişaf etmiş ölkələrdə

prioritetlərin qanunvericiliyin ekoloji təhlükəsizliyi tənzimləməsindən iqtisadi idarəetmə alətlərinə keçməsi müşahidə olunur ki, bu da təbiət istifadəçilərini resurslardan səmərəli istifadə etməyə və çirklənmə səviyyəsini azaltmağa stimullaşdırır.

Bu alətlərə aşağıdakılar aiddir: ətraf mühitin çirklənməsinə görə cərimə və ödəmələr; vergi tənzimlənməsi; güzəştli kreditləşmə və büdcədən subsidiyalaşdırma; əsas vəsaitlərin sürətlə aşınması; bəzə olunan enerji mənbələrinə xüsusi tariflər və kvotalar; müxtəlif tullantılar üçün hüquqlar bazarının təşkili; ən yaxşı texnologiyaların, ekoloji audit sistemlərinin və ekoloji menecmentin tətbiqi; ekoloji sığorta, spesifik alətlərin tətbiqi (risklər nəzəriyyəsi bazasında zərərin iqtisadi qiymətləndirilməsinin hesablanması); ekoloji xidmətlər üçün ödəmələr. Həmçinin, vergi siyasətinin ekologizasiyası meylini də qeyd etmək lazımdır. Bu siyasət vergilərin ödənilməsi yükünün ekoloji cəhətdən təhlükəli fəaliyyət və məhsulların üzərinə ötürülməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Annual Energy Outlook, 2012. – Wash.: EIA, 2012.
2. World Oil Outlook 2014. – Vienna: OPEC, 2014. – P.73.
3. BP Statistical Review of World Energy 2015. – London, UK, 2015. P.6.
4. Oil&Gas Journal 2015 47.Salameh M.G. Impact of U.S. Shale Oil Revolution on the Global Oil Market, the Prize of Oil & Peak Oil / International Association for Energy Economics. Third Quarter, 2013. 23 p. Available at: [http:// www.gulfpolicies. com/attachments/article/1338/](http://www.gulfpolicies.com/attachments/article/1338/) (Accessed 20.07.2016).
5. Maugeri L. The Global Oil Market: No Safe Haven for Prices. Belfer Center for Science and International Affairs. Harvard Kennedy School, 2016. 30 p.
6. Lee J. Russia will cover oil shortfall: Goldman Sachs. Bloomberg, 25.07.2016.
7. <https://azertag.az/>
8. www.unec.edu.az
9. www.minenergy.gov.az
10. www.e-qanun.az
11. www.elibrary.az
12. new.socar.az
13. senaye.gov.az
14. www.meclis.gov.az
15. www.mincom.gov.az
16. www.azerbaijan-news.az
17. www.sdu.edu.az

*Жала Низами кызы Мурадова
Азербайджанское государственное
нефтегазовое унитарное предприятие
“Промышленная экономика и управление”
диссертант отдела*

Важные аспекты консолидации в мировой нефтеперерабатывающей отрасли на современном этапе

Резюме

В последние годы рейтинги национальных нефтяных компаний значительно укрепились в рейтингах мировых энергетических компаний. Например, 13 компаний в топ-20 в рейтинге интегрированного индекса PIW, который объединяет несколько ключевых показателей (запасы нефти и газа, запасы углеводородов и газа, продажи и мощности по переработке нефти).

Ключевые слова: энергетика, запасы нефти, углеводороды.

*Jala Nizami Muradova
Azerbaijan State University of Oil and Industry
Department of "Industrial Economics and Management" dissertation*

Important aspects of consolidation in the world oil refining industry at the present stage

Summary

In recent years, the rankings of national oil companies have been significantly strengthened in the rankings of global energy companies. For example, 13 companies in the top 20 in the ranking of the PIW integrated index, which combines several key indicators (oil and gas reserves, hydrocarbons and gas reserves, sales and capacity for oil refining).

Key words: energy, oil reserves, hydrocarbons.